

บทที่ 1

บทนำ

ในปัจจุบันความสัมพันธ์ที่ข้ามโลก ข้ามเส้นเขตแดน และข้ามภูมิภาคนั้น มีความเป็นไปได้มากขึ้นเรื่อย ๆ ก่อให้เกิดโครงสร้างใหม่ ๆ ในระเบียบทางสังคม การเรียนรู้ และการมีส่วนร่วมทางการเมือง ลักษณะดังกล่าวรู้จักกันในนามของ “การข้ามแดน” หรืออีกนัยหนึ่งก็คือการเติบโตของความสัมพันธ์ที่อยู่เหนือขอบเขตของเส้นเขตแดน ระหว่างหมู่ประชากรซึ่งเส้นเขตแดนมิได้เป็นพื้นฐานเพียงประการเดียวของภูมิศาสตร์สังคมหรือพื้นที่ทางสังคม (Scholte, 2000) ในกระแสคลื่นสังคมโลกาภิวัตน์นี้พบว่า ได้ส่งผลกระทบต่อภูมิภาคแม่น้ำโขงทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงมากมายและรวดเร็วอย่างไม่เคยปรากฏมาก่อน ผลจากการพัฒนาภูมิภาคแม่น้ำโขงไปสู่เส้นทางเศรษฐกิจและทุนข้ามแดนทำให้ชุมชนชายแดนในหลาย ๆ พื้นที่ตามเส้นทางพัฒนา มีการเปลี่ยนแปลงทางกายภาพ และส่งผลให้เกิดการปรับเปลี่ยนในวิถีชีวิตและความสัมพันธ์ในชุมชน ในการพัฒนาดังกล่าวได้ถูกท้าทายจากรูปแบบการขับเคลื่อนโดยภาคประชาสังคม การมีได้มุ่งเน้นนำเสนอภาพการพัฒนาเชิงเศรษฐกิจและระบบทุน แต่ขั้บเน้นให้เห็นลักษณะอันปกติของภูมิภาคแม่น้ำโขง นั่นก็คือ ความยากจน ผู้คนด้อยอำนาจ มีความไม่เสมอภาคและเท่าเทียมอยู่เป็นจำนวนมาก อันเป็นการถกเถียงเกี่ยวกับกระแสการพัฒนาของรัฐข้ามชาติที่เน้นความร่วมมือในระดับการเมือง ด้วยเหตุนี้ จึงเป็นที่น่าสนใจที่จะศึกษาว่าในมุมมองชีวิตประจำวันของผู้คนจำนวนมากที่เป็น “คนตัวเล็กตัวน้อย” ผู้มีถิ่นอาศัยและใช้ชีวิตเติบโตอยู่ในภูมิภาคลุ่มแม่น้ำโขงมีการสร้างความหมาย และต่อรองในเชิงนิยามความหมายว่าด้วยอาณาบริเวณชายแดนแม่น้ำโขงนี้อย่างไร โดยผู้วิจัยได้เลือกศึกษากรณีกระบวนการสร้างความหมายอาณาบริเวณชายแดนแม่น้ำโขงในชุมชนชายแดนไทย-ลาว รวมทั้งการต่อรองความหมายภายใต้ความสัมพันธ์เชิงอำนาจกับกลุ่มต่าง ๆ ของผู้คนในชุมชนดังกล่าว

1.1 ปัญหาและความสำคัญของการวิจัย

การก่อเกิดของอนุภูมิภาคลุ่มแม่น้ำโขง (the Greater Mekong Sub-region) หรือ “GMS” คือ สภาวการณ์ที่เกิดจากพลังผลักดันทางเศรษฐกิจและระบบทุนภายใต้ความร่วมมือในประเทศกลุ่มภูมิภาคนี้ นับตั้งแต่ก่อตั้งสร้าง GMS¹ ขึ้นมาในปี ค.ศ.1992 เป็นช่วงระยะเวลากว่า 16 ปีมาแล้ว ชุมชนชายแดนแม่น้ำโขงต้องเผชิญกับสภาวการณ์ที่เปลี่ยนแปลงในหลาย ๆ ด้าน ไม่ว่าจะเป็นเศรษฐกิจ การเมือง สังคม และวัฒนธรรม อันเป็นผลมาจากการพัฒนาของรัฐ

---

¹ GMS เป็นความคิดริเริ่มของธนาคารเพื่อการพัฒนาแห่งเอเชีย (Asian Development Bank) ซึ่งประกอบด้วย 5 ประเทศและหนึ่งมณฑล คือ ราชอาณาจักรกัมพูชา สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว สหภาพเมียนมาร์ ราชอาณาจักรไทย สาธารณรัฐสังคมนิยมเวียดนาม และมณฑลยูนนานแห่งสาธารณรัฐประชาชนจีน

ผ่านโครงการความร่วมมือระหว่างประเทศที่มุ่งเน้นพัฒนาด้านเศรษฐกิจ และระบบทุนเป็นหลัก โดยมีเป้าหมายสำคัญคือการส่งเสริมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม โดยมุ่งสร้างความแข็งแกร่งให้การติดต่อเชื่อมโยงทางเศรษฐกิจ ทั้งนี้กลุ่มสาขาหลักในโครงการพัฒนาดังกล่าว ได้แก่ พลังงาน สิ่งแวดล้อมและการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ การลงทุน การท่องเที่ยว การคมนาคม โทรคมนาคม และการค้า

การสร้างภูมิภาคลุ่มแม่น้ำโขง เป็นความพยายามเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางสังคมให้ก้าวเข้าสู่ระบบทุนนิยม ควบคู่กับการขยายอำนาจรัฐลงไปสู่ชุมชนชายแดนให้มากยิ่งขึ้น การเข้าถึงพื้นที่ในชุมชนชายแดนของรัฐข้ามชาติได้อาศัยโครงการพัฒนาดังกล่าว อันเป็นการเปิดช่องทางให้กับทุนข้ามชาติสามารถเดินทางเข้ามาสร้างความโยงโย่ภายในบรรดาประเทศต่าง ๆ ในภูมิภาคแม่น้ำโขงนี้ และส่งเสริมการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจอย่างเห็นได้ชัด ดังความเปรียบเทียบที่ว่า “เปลี่ยนสนามรบให้เป็นสนามการค้า” (ไชยยันต์, 2549 : 79) ทำให้ชุมชนชายแดนที่เคยถูกปิดกั้นและปิดช่องทางความสัมพันธ์ระหว่างผู้คนข้ามแดนรัฐชาติให้มีความสัมพันธ์กับคนต่างรัฐมากยิ่งขึ้น อีกทั้งยังมีการสร้างเครือข่ายความเกี่ยวพันที่กว้างขวางกว่าอดีต ทำให้คนไทยกับคนลาวมีความสัมพันธ์กันอย่างเข้มข้นมากยิ่งขึ้น (โสภิตา, 2548) การก้าวเข้าสู่ระบบทุนและการพัฒนาความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับลาวในมิติทางเศรษฐกิจ ทำให้ชุมชนชายแดนแม่น้ำโขงถูกผนวกรวมเข้าสู่เศรษฐกิจทั้งระดับชาติ ภูมิภาค และระดับโลก ผลที่ตามมาก็คือทำให้ชุมชนชายแดนหลายพื้นที่ที่มีใช้จุดยุทธศาสตร์การพัฒนานั้นได้สูญเสียภาวะการควบคุม และจัดการทรัพยากรของตนแล้วจำเป็นที่จะต้องหันมาพึ่งพิงกับสภาวะการณ์ภายนอกมากยิ่งขึ้น

ในพื้นที่ชายแดนไทยลาวบริเวณจังหวัดหนองคายกับเมืองเวียงจันทน์ ซึ่งถือเป็นอาณาบริเวณติดต่อที่มีจุดเชื่อมโยงเสมือนเป็นอาณาบริเวณชายแดนเดียวกัน (borderland) โดยเฉพาะเมื่อมีการสร้างสะพานมิตรภาพไทยลาวข้ามแม่น้ำโขงเชื่อมโยงฝั่งหนองคาย-เวียงจันทน์ตั้งแต่ปี ค.ศ.1994 ภาพแห่งการร่วมมือทางเศรษฐกิจของทั้งสองประเทศก็ยิ่งก่อตัวเด่นชัดยิ่งขึ้น อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาถึงจุดพบปะ (contact zone) ที่รัฐมุ่งให้ความสนใจดูเหมือนจะเป็นเรื่องทุนและเศรษฐกิจ จนละเลยและเพิกเฉยต่อชุมชนชายแดนที่มีจุดพบปะในด้านวัฒนธรรมและผู้คน ปัญหาหลักของวาทกรรมการพัฒนาในภูมิภาคแม่น้ำโขงก็คือความไม่สมดุลและไม่เท่าเทียม ปัญหาชีวิตของผู้คนที่อยู่ในภาวะความเป็นชายขอบทั้งหลาย ก็ยังคงไม่ได้รับความใส่ใจมากนักอยู่เช่นเดิม จากการสัมภาษณ์ชาวบ้านในชุมชนชายแดนแม่น้ำโขงพบว่า แม้ว่าเส้นทางคมนาคมขนส่งจะสะดวกสบายกว่าแต่ก่อน อันเกิดจากการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐาน ซึ่งเป็นการเปิดช่องทางให้กับระบบทุนนิยมในการเข้าถึงพื้นที่ในชุมชนชนบทชายแดน จนทำให้ชาวบ้านในหลายครอบครัวในชุมชนมีวิถีชีวิตที่เปลี่ยนแปลงไป ตัวอย่างเช่นนอกเหนือจากการปลูกข้าว หารปลา ชาวบ้านยังหันมาปลูกพืชเศรษฐกิจบางชนิดเพื่อส่งให้กับโรงงานที่รับซื้อในเขตตัวเมืองด้วย เช่น การปลูกมะเขือเทศส่งโรงงานซอสมะเขือเทศ การปลูกใบยาสูบเพื่อส่งโรงงานยาสูบ การปลูกยางพารา ปลูกข้าวโพดเพื่อส่งโรงงาน เป็นต้น สภาพการณ์ดังกล่าวทำให้ชีวิตของชาวบ้านในชุมชนชายแดนชนบทด้วยพึ่งพิงแหล่งทุนและระบบตลาดภายนอกมากขึ้น

นับตั้งแต่ พ.ศ.2535 เป็นต้นมาพบว่ามีการอพยพข้ามแดนของแรงงานอพยพชาวลาว เข้ามายังพื้นที่ฝั่งประเทศไทยเพิ่มขึ้น ในฐานะผู้ที่ไม่ได้เป็นพลเมืองไทยหรือผู้ข้ามเส้นเขตแดน แม่น้ำโขงจะต้องแบกภาระการเป็นคน “นอกกฎหมาย” เพิ่มขึ้นมาอีกอย่าง และยังทำให้กลุ่มคน เหล่านี้ถูกขูดรีดและเอารัดเอาเปรียบมากยิ่งขึ้น การจำแนกผู้คนที่อาศัยอยู่ริมแม่น้ำโขงซึ่งอดีต เคยเป็นกลุ่มชนเดียวกันและเป็นชุมชนเดียวกัน แต่หลังจากที่มีการพยายามจำแนกผู้คนที่ใช้ มิติความเป็นพลเมืองของแต่ละรัฐให้เกิดขึ้น ทำให้คนสองฝั่งน้ำมีสถานภาพพลเมืองต่างกัน อัน นำมาซึ่งการกีดกันทางสังคม และปัญหาความยากจนเพิ่มขึ้น ในกระแสรักษาพัฒนาความร่วมมือ ระหว่างประเทศดูเหมือนจะเป็นนโยบายที่นำพาให้ผู้คนบางกลุ่มเท่านั้น ที่จะเข้าถึงสัมพันธภาพ ดังกล่าวได้ ซึ่งส่วนใหญ่ก็มักจะเป็นกลุ่มผู้มีผลประโยชน์และมีส่วนได้ส่วนเสียในการลงทุนและ พัฒนาทางเศรษฐกิจเป็นหลัก สำหรับ “คนตัวเล็กตัวน้อย” ที่เป็นประชากรพลเมืองที่มีถิ่นอาศัย อยู่ ณ ริมฝั่งโขงสองฟากฝั่งแม่น้ำ ซึ่งเป็นประชากรหมู่่มาก การดำรงชีวิตก็ยังคงต้องต่อสู้ดิ้นรน กับความทุกข์ยากและการถูกเอารัดเอาเปรียบจากสังคมภายนอก รวมทั้งวาทกรรมของการ พัฒนาโครงการความร่วมมือในภูมิภาคแม่น้ำโขงนี้ด้วยเช่นกัน

ในชุมชนชายแดนแม่น้ำโขงที่อยู่ในพื้นที่ชนบทไม่ใช่จุดปะทะทางเศรษฐกิจในความสนใจ ของรัฐนี้ ซึ่งกำลังเผชิญกับกระแสทุนนิยมและความสัมพันธ์ในรูปแบบใหม่กับกลุ่มต่างๆ เพิ่มขึ้น ในวงวิชาการไทยเริ่มมีกระแสความคิดที่ตอบโต้/ ทำทลายการพัฒนาของรัฐและภูมิภาคแม่น้ำโขง ที่เบียดขับความสัมพันธ์ในกระแสรองที่อยู่ในชีวิตประจำวันของผู้คน นั่นก็คือ ความสัมพันธ์ของ ผู้คน ชชาติพันธุ์ และวัฒนธรรม โดยมีการพยายามเสนอให้เห็นภาพของความเป็นชุมชนชายแดน ที่มีการผสมผสานกลมกลืนและร่วมมือกัน ซึ่งให้ความสำคัญกับกิจกรรมหรือปฏิบัติการใน ชีวิตประจำวันของคนในชุมชนเป็นหลัก ภาพความเป็นอาณาบริเวณชายแดนในชุมชนชนบทที่ ตอบโต้/ต่อรองการพัฒนาในกระแสหลัก ที่เน้นการพัฒนาวัฒนธรรมแบบบริโภคนิยม ทุนนิยม และมุ่งมองพัฒนาในระดับมหภาคที่เชื่อมโยงเศรษฐกิจระหว่างประเทศ แต่ละเลยสนใจผู้คนและ ชุมชนที่อ่อนแอไร้พลัง ตัวอย่างหนึ่งของปฏิบัติการในพื้นที่ชายแดนแม่น้ำโขง ในอาณาบริเวณ ชายแดนร่วมกันที่ได้มีน้ำโขงเป็นเส้นกันเขตแดน ซึ่งผู้คนในชุมชนได้ถือปฏิบัติกันมาเนิ่นนาน ตัวอย่างหนึ่งของพื้นที่อาณาบริเวณชายแดนแม่น้ำโขงที่มีภาพการต่อรอง และมีการสร้างพื้นที่ทาง สังคมของชุมชนชายแดน ได้แก่ “ชุมชนอ่างปลาบึก” ซึ่งเป็นชุมชนหนึ่งที่เคยมีประวัติศาสตร์มา ยาวนาน เป็นชุมชนที่นับรวมเอาทั้งวิถีชีวิต ผู้คน และวัฒนธรรมทั้งสองฝั่งน้ำที่อยู่ร่วมกัน มีการ ปะทะปฏิสัมพันธ์กันภายในชุมชน การสร้างพื้นที่ทางสังคมของชุมชนอ่างปลาบึกที่ไม่มีภาพ ปรากฏในภูมิรัฐศาสตร์ของรัฐชาติทั้งไทยและลาวกำเนิดเกิดก่อกำมาจากพลังความเชื่อและวิถีชีวิต ที่เคยดำรงสืบทอดกันมานับแต่อดีตกาล การสร้างพื้นที่ทางสังคมข้ามเส้นเขตแดนรัฐชาติ และ โยงใยวิถีชีวิตผู้คนทั้งภายในชุมชนและภายนอก การนิยามความหมายชุมชนที่เป็นอาณาบริเวณ ชายแดนแม่น้ำโขงร่วมกัน โดยไม่มีเส้นกันเขตแดนเช่นนี้เป็นสิ่งที่รับรู้กันมาอย่างกว้างขวางและ แพร่หลายของผู้คนในชุมชนชายแดนผู้เป็นความคิดกระแสรอง แต่ไม่อยู่ในการรับรู้ของรัฐที่เป็น ความคิดกระแสหลักแต่อย่างใด อันเป็นประเด็นหลักที่ผู้วิจัยต้องการฉายภาพให้เห็นในงานวิจัยนี้

อย่างไรก็ตาม ในขณะที่ชุมชนชายแดนแม่น้ำโขงมีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วจนเกิดความสัมพันธ์ที่หลากหลาย ซับซ้อน และเลื่อนไหลเช่นนี้ หากมุ่งมองมิติชุมชนชายแดนแม่น้ำโขงบนพื้นฐานของวัฒนธรรมชายแดนอย่างมั่นคง รวมทั้งพิจารณาเฉพาะการดำรงอยู่ของวิถีชีวิตแบบดั้งเดิมและการช่วยเหลือเกื้อกูลต่อกันและกันระหว่างคนสองฝั่งน้ำ เสมือนเป็นญาติมิตรเครือญาติตามนิยามความหมายในการศึกษาชุมชนชายแดนแม่น้ำโขงระหว่างไทยกับลาว ซึ่งถือเป็นการมองในลักษณะอุดมคติ เป็นการมองชุมชนชายแดนไทยลาวในลักษณะหยุดนิ่ง ตายตัว และไม่เคลื่อนไหว ตลอดจนไม่ได้สามารถสะท้อนปัจจัยและเงื่อนไขในบริบทของชุมชนชายแดนในความเป็นจริงมากนัก ดังนั้น แนวคิดเรื่องอาณาบริเวณชายแดนแม่น้ำโขงจึงควรถูกนำเสนอภาพอีกชุดหนึ่งผ่านการตีความหมายและให้ความหมายโดยผู้ที่อาศัยและใช้ชีวิตอยู่ในพื้นที่เหล่านั้นเป็นหลัก ทั้งนี้ชายแดนแม่น้ำโขงจึงเป็นคนละชุดกับสิ่งที่รัฐใช้เพื่อกำหนดขอบเขตของความเป็นชาติและประเทศที่มีเส้นแบ่งเขตแม่น้ำโขงที่ชัดเจน หากแต่ชายแดนในวันนี้เป็นพื้นที่ที่มีการต่อรอง (negotiating space) และสร้างความหมายใหม่อยู่ตลอดเวลา (ปีนแก้ว, 2545) โดยมีได้ผูกติดอยู่กับพื้นที่ทางกายภาพ หรือมิได้ถูกจำกัดอยู่แต่เพียงชายแดน หรือพื้นที่ชายแดนแบบเดิมอีกต่อไป แต่ดูว่ากลุ่มชนภายในชุมชนชายแดนให้ความหมายเกี่ยวกับชุมชนชายแดนของตนอย่างไรบ้าง โดยคนในชุมชนชายแดนให้ความหมายกับการกระทำของคนในชุมชนอย่างไรบ้าง และแสดงถึงมิติการต่อรองและตอบโต้กับกลุ่มอื่น ๆ อันเป็นการให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจและการต่อต้าน รวมทั้งเป็นแนวคิดที่เน้นบทบาทของผู้อ่อนแอในฐานะเป็นผู้กระทำทางสังคม (Bourdieu, 1977; de Certeau 1984; Hall 1986) ซึ่งเป็นการให้ความสำคัญกับการผลิตสร้างความหมายภายในชุมชนชายแดนซึ่งเป็นคนที่มีถิ่นอาศัยใช้ชีวิตผูกพันในพื้นที่ดังกล่าวนั่นเอง

ชาวชุมชนชายแดนที่อยู่สองฝั่งแม่น้ำโขงมีอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมที่หลอมซ้อนกันอยู่ ที่แสดงให้เห็นว่าชาวบ้านในชุมชนชายแดนเหล่านั้น มียุทธวิธีในการปรับตัวสำหรับสิ่งที่ต้องเผชิญ ซึ่งขึ้นอยู่กับสถานการณ์ บริบทและเงื่อนไขแตกต่างกัน โดยมีการสื่อสารที่เกิดขึ้นในชีวิตประจำวัน ด้วยการผสมผสาน เลือกรสร ตีความใหม่ และสร้างสรรค์ขึ้นใหม่ อันเป็นเรื่องราวการต่อสู้และช่วงชิงความหมาย ดังเช่น รูปแบบของการเชื่อมโยงกับอดีต อันเป็นการสร้างความทรงจำในอดีตเพื่ออ้างอิงสิทธิตามประเพณีในการเข้าถึงทรัพยากร (Moore, 1993) นอกเหนือจากนี้ยังมีการแสดงออกในรูปแบบอื่นในหลายลักษณะ อาทิ ดำนันทน์ปรัมปรา ความเชื่อทางศาสนา พิธีกรรม ประวัติศาสตร์พื้นบ้าน คติธรรม ศิลปะ เป็นต้น การแสดงออกของความคิดทางวัฒนธรรมเช่นนี้เป็นการนำเสนออัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ และมีความหมายทั้งในระดับปัจเจกชนและระดับสังคม (Keyes, 1979) บ้างก็มียุทธวิธีในแง่ของการสร้างวาทกรรมชุดเดียวกับรัฐ แต่นำมาใช้เพื่ออ้างสิทธิของชาวบ้าน (Vadergeest, 1993) ดังนั้น กระบวนการปรับตัวในหลายรูปแบบเช่นนี้ จึงทำหน้าที่เสมือนเป็นยุทธวิธีของผู้อ่อนแอในการวิพากษ์วิจารณ์ความคิดกระแสหลักอันเกิดจากการครอบงำของอำนาจกลุ่มต่าง ๆ ที่ชาวบ้านในชุมชนชายแดนต้องเผชิญอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

การศึกษาในครั้งนี้ ผู้วิจัยสนใจเกี่ยวกับประเด็นกระบวนการสร้างความหมายว่าด้วยอาณาบริเวณชายแดนแม่น้ำโขงที่อยู่ภายใต้ความสัมพันธ์เชิงอำนาจในบริบทของสังคมสมัยใหม่ เพื่อพิจารณาว่ากลุ่มผู้คนที่มิถิ่อาศัยอยู่บนพื้นที่ชายแดนแม่น้ำโขงให้ความหมายเกี่ยวกับพื้นที่อาณาบริเวณชายแดนนี้อย่างไรบ้าง โดยดูว่ากลุ่มชนที่มีถิ่นอาศัยอยู่ในพื้นที่ชายแดนซึ่งมิได้เป็นจุดยุทธศาสตร์ของการพัฒนาภูมิภาคแม่น้ำโขงในแง่ของระบบทุนและเศรษฐกิจ ซึ่งเป็นชุมชนชายแดนชนบทนั้นชาวบ้านผู้มีบทบาทเป็นผู้กระทำในฐานะ “คนตัวเล็กตัวน้อย” นี้ให้ความหมายกับอาณาบริเวณชายแดนนี้อย่างไร โดยทำการศึกษาค้นคว้ากระบวนการให้ความหมายชุมชนอ่าวปลาบึกที่เป็นชุมชนในจินตนาการ ซึ่งมีได้ปรากฏตัวอยู่ในชุมชนทางการเมืองหรือภูมิรัฐศาสตร์ของทั้งรัฐไทยและรัฐลาว อันเกิดจากการมองของผู้คนในท้องถิ่นในเชิงพื้นที่ที่อยู่นอกเหนือจากเขตแดนรัฐชาติที่จินตนาการขึ้น เป็นชุมชนที่มีได้ปรากฏอยู่ในแผนที่ที่รัฐได้กำหนดขอบเขตขึ้น

สำหรับการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยมองว่าในสถานการณ์ของการมุ่งพัฒนาเขตเศรษฐกิจและระบบทุนในภูมิภาคลุ่มแม่น้ำโขงนี้ และการกลายเป็นเขตเศรษฐกิจใหม่ในสังคมโลกปัจจุบัน ชุมชนเล็ก ๆ ที่ตั้งอยู่ ณ ริมแม่น้ำโขงที่มีได้อยู่ในเส้นทางของการพัฒนาเศรษฐกิจดังกล่าว ทำให้ชุมชนต่าง ๆ มากมายตามตะเข็บชายแดนแม่น้ำโขงระหว่างเส้นกันเขตแดนไทย-ลาว ต้องเผชิญกับปัญหาของการถูกเบียดขับและกีดกันจากทางการเมือง และทางเศรษฐกิจของการพัฒนากระแสหลัก ชุมชนชายแดนแม่น้ำโขงในฐานะที่เป็นชุมชนชายขอบทับซ้อน ไม่ว่าจะเป็นชุมชนชายขอบของรัฐชาติ หรือชุมชนชายขอบของการพัฒนาในระดับภูมิภาคก็ตาม แรงผลักดันต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นกับผู้คนตัวเล็กตัวน้อยเหล่านั้นที่ตกอยู่ในสภาพคนชายขอบ เพื่อเผชิญกับกลุ่มอำนาจที่เหนือกว่า ชาวชุมชนอ่าวปลาบึกในฐานะคนชายขอบในชุมชนชายแดนแม่น้ำโขงมีปฏิบัติการหรือการกระทำในชีวิตประจำวันอย่างไร เพื่อนิยามความหมายให้กับพื้นที่ที่อยู่อาศัยของตนภายใต้การปะทะปฏิสัมพันธ์กับกลุ่มอำนาจเหล่านี้ ดังนั้น งานวิจัยฉบับนี้จึงพยายามที่จะศึกษาว่า ชาวอ่าวปลาบึกมีกระบวนการในการต่อรองความหมายว่าด้วยอาณาบริเวณชายแดนแม่น้ำโขง รวมทั้งมีการจัดการกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่เลื่อมล้ำนี้ได้อย่างไร เพื่อแสดงถึงบทบาทในการจัดการพื้นที่ทางสังคมให้กับตนเอง มีการผลิตซ้ำ เลือกรสร และสร้างใหม่ของวัฒนธรรมชุมชนชายแดนและความเป็นชาวอ่าวปลาบึก

1.2 วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษากระบวนการสร้างความหมายเกี่ยวกับอาณาบริเวณชายแดนแม่น้ำโขงในมุมมองของชีวิตประจำวัน โดยศึกษาชุมชนอ่าวปลาบึกในเขตอำเภอสังขม จังหวัดหนองคายกับเขตเมืองศรีโคตรบอง แขวงนครเวียงจันทน์ ภายใต้ความสัมพันธ์ข้ามเส้นเขตแดนของรัฐชาติในยุคกระแสโลกาภิวัตน์

2. เพื่อศึกษาชาวอ่าวปลาบึกมีกระบวนการต่อรองเพื่อผลิตสร้างความหมายว่าด้วยอาณาบริเวณชายแดนแม่น้ำโขงในบริบทชีวิตประจำวัน ทั้งในแง่ของการผลิตซ้ำ การสร้างใหม่ และการสร้างอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมซึ่งอยู่ภายใต้ปัจจัยและเงื่อนไขที่แตกต่างกัน

1.3 คำถามหลักของการวิจัย

งานวิจัยฉบับนี้ต้องการเน้นเสียงสะท้อนของ “คนตัวเล็กตัวน้อย” ในชุมชนชายแดนแม่ฮ่องสอนในฐานะเป็นผู้กระทำ อันเป็นกลุ่มคนที่อยู่ในความคิดกระแสรอง เป็นกลุ่มคนที่มีวิถีชีวิตผูกพันอยู่ในพื้นที่ชายแดนดังกล่าวนี้ว่ามีทัศนะหรือมุมมองในการอธิบายคำว่า “เส้นเขตแดน” หรือ “ชายแดนแม่ฮ่องสอน” นี้อย่างไร คำถามหลักในการวิจัยครั้งนี้มี 2 ข้อ ได้แก่

1.3.1 ชุมชนอ่างปลาบึกมีการต่อรองความหมายว่าด้วยอาณาบริเวณชายแดนแม่ฮ่องสอนในท่ามกลางปรากฏการณ์ข้ามชาตินี้อย่างไร

1.3.2 ชุมชนอ่างปลาบึกได้ร่วมสร้างความหมายของอาณาบริเวณชายแดนแม่ฮ่องสอนกับรัฐไทย/รัฐลาวอย่างไร

1.4 ทบทวนงานศึกษาและแนวคิดที่เกี่ยวข้อง

ในการทบทวนงานศึกษาและแนวคิดทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับประเด็นปัญหาในการค้นคว้าวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้จำแนกเป็น 3 ประเด็นหลัก คือ 1) แนวคิดเรื่องอาณาบริเวณชายแดน (borderland) 2) แนวคิดเรื่องการสร้างพื้นที่ทางสังคม (social spaces) และ 3) แนวคิดเรื่องการต่อรองความหมาย (meaning negotiation) โดยมีสาระสังเขป ดังนี้

1.4.1 แนวคิดอาณาบริเวณชายแดน (borderland)

แนวคิดเกี่ยวกับอาณาบริเวณชายแดนเป็นแนวคิดที่ยังไม่ค่อยมีการกล่าวถึงกันมากนักในแวดวงวิชาการไทยในปัจจุบัน เนื่องจากแนวคิดดังกล่าวเป็นองค์ความรู้ชุดใหม่ที่เพิ่งเป็นรูปเป็นร่างขึ้นมาประมาณ 1 ทศวรรษที่ผ่านมา ซึ่งกล่าวในเชิงมโนทัศน์ก็คือ แทนที่จะให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับวัฒนธรรมว่าเป็นเงื่อนไขที่มาก่อนเงื่อนไขอื่น แต่หันมามองว่า ไม่ว่ารัฐหรือวัฒนธรรมต่างก็ถูกกำหนดอย่างมหาศาลด้วยภูมิศาสตร์ นั่นคือ ตำแหน่งแห่งที่ในทางกายภาพ กำหนดตำแหน่งแห่งที่ของทั้งรัฐและวัฒนธรรม ด้วยเหตุนี้ จึงกำหนดความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมระหว่างรัฐกับชนกลุ่มน้อยในรัฐด้วย (เดชา, 2551: 284-285) ทั้งนี้มีการศึกษาไม่มากนัก ที่แสดงให้เห็นถึงแนวคิดพื้นฐานว่าด้วยความเป็นอาณาบริเวณชายแดนในบริบทของสังคมไทย ซึ่งมีการถกเถียงกันในหลากหลายมิติ เช่น มิ่งงานวิจัยทางมานุษยวิทยาหลายชิ้น ดังกรณีงานของ Gupta and Ferguson (1997) ได้ตั้งคำถามเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรมกับพื้นที่ โดยเฉพาะแนวความคิดเดิมที่มองวัฒนธรรมในลักษณะติดตรึงกับพื้นที่หรือดินแดน และนำเสนอแนวคิดใหม่เกี่ยวกับความไม่ต่อเนื่องของดินแดนกับวัฒนธรรม จากการศึกษาชีวิตของผู้อพยพข้ามพรมแดนรัฐชาติ Gupta และ Ferguson เสนอว่าคนที่เคลื่อนย้ายเหล่านี้มี “วิถีคิด” เรื่องดินแดนแบบใหม่ โดยไม่ได้ยึดติดกับพรมแดนของรัฐชาติ เช่นเดียวกับชุมชนในจินตนาการของ Ben Anderson (2001) หากแต่ผู้อพยพกลับใช้ความทรงจำจากดินแดนมาสร้างโลกทางจินตนาการใหม่ในพื้นที่แห่งใหม่ โดยดินแดนเดิมหรือบ้านเกิดยังคงเป็นสัญลักษณ์สำคัญของการสร้างบ้านใหม่ของคนเหล่านี้ การสร้างพื้นที่ทางสังคมของ

ผู้อพยพจึงมีลักษณะเป็น “ลูกผสม” (hybridity) ระหว่างบ้านเกิดกับดินแดนใหม่ โดยไม่ได้จำกัดหรือผูกติดกับวัฒนธรรมที่เป็นต้นกำเนิดเพียงอย่างเดียว (ยศ, 2551) อาณาบริเวณชายแดนนั้นเป็นพื้นที่แห่งการบริหารจัดการชายแดนที่ร่วมกันได้ในหลายรูปแบบและหลายระดับ เช่น แบบระหว่างรัฐ ชำมรัฐ และระหว่างภูมิภาค เป็นต้น สำหรับคำว่าอาณาบริเวณชายแดนมีความหมายสองประการในเวลาเดียวกัน สำหรับคำจำกัดความเพื่อทำงาน (working definition) ประการแรก คำว่า area ในความหมาย “พื้นที่” ซึ่งอาจเรียกได้ว่าเป็น space ก็ได้สำหรับอาณาบริเวณชายแดนไทย-เพื่อนบ้านจึงหมายถึง พื้นที่ที่อยู่สองฝั่งของเส้นแบ่งเขตแดนระหว่างสองหรืออาจมากกว่าสองประเทศ พื้นที่ที่อยู่ระหว่างสองหรือสามประเทศ ตัวอย่างเช่น “สามเหลี่ยมทองคำ” (Golden Triangle) ตามคำเรียกขานที่เกี่ยวข้องกับการผลิตยาเสพติดในบริเวณชนแดนของชายแดนสามประเทศ ในปัจจุบันอาจจะหมายถึง แหล่งการทำธุรกรรมทั้งถูกกฎหมายและผิดกฎหมาย อาทิ การทำบ่อนคาสีโน (ขจิต, 2552: 3) ซึ่งในกรณีของอาณาบริเวณชายแดนแม่น้ำโขงเองที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กันระหว่างไทยกับลาว ก็สามารถเชื่อมโยงผู้เกี่ยวข้องรวมกันในมิติของการข้ามเส้นกันเขตแดนรัฐชาติได้ในฐานะเป็นชุมชนในจินตนาการเช่นกัน

นักรัฐศาสตร์บางท่านเช่น สมเกียรติ วันทะนะ (2530) ใช้คำว่า borders ในความหมายที่เป็นแนวคิดเรื่องเส้นกันอาณาเขต ที่มาพร้อมกับวิธีคิดรัฐสมัยใหม่แบบตะวันตก ส่วน frontiers คือแนวคิดเรื่องแดนต่อแดน ซึ่งสะท้อนลักษณะเฉพาะของอำนาจรัฐและการปกครองแบบบรมราชาธิราช ลักษณะของพื้นที่ frontiers คืออาณาบริเวณที่เป็นเขตปลอดอำนาจรัฐ หรืออำนาจรัฐเบาบาง และพื้นที่แดนต่อแดน ไม่จำเป็นต้องเป็นชายแดนของรัฐเสมอไป ขณะที่ธงชัย วินิจจะกุล (Thongchai, 1994: 74-77) ใช้คำว่า frontier สำหรับในภาษา คือ ชายแดน ส่วนพรมแดน คือ border และได้เสนอนักภูมิศาสตร์ใช้ทั้งสองคำในความหมายเดียวกันคือ ดินแดนสองข้างตลอดแนวเส้นเขตแดน ดังนั้น frontiers และ borderlands น่าจะถูกใช้ในความหมายเดียวกันในงาน Wilson และ Donnan ด้วย (โสภิตา, 2550: 6)

ทั้งนี้ Wilson และ Donnan มองว่าเส้นเขตแดนไม่ได้เป็นพื้นที่ชายขอบด้วยตัวเอง แต่ถูกทำให้เป็นชายขอบเนื่องจากการสร้างชาติโดยอำนาจทางการเมืองของรัฐจากศูนย์กลางที่ต้องการแผ่ขยายอัตลักษณ์ของชาติออกไป (national identity) รัฐได้สถาปนาชายแดนขึ้นมาเพื่อสร้างความมั่นคงให้กับดินแดนทั้งคุ่มองว่า เส้นเขตแดนมีองค์ประกอบ 3 ประการ ได้แก่ 1) เส้นเขตแดนตามกฎหมายซึ่งทำหน้าที่แยกระหว่างรัฐที่อยู่ติดกัน 2) โครงสร้างทางกายภาพของรัฐที่มีไว้เพื่อกำหนดอาณาบริเวณและปกป้องเส้นเขตแดน รวมทั้งผู้คนและสถาบันต่าง ๆ และ 3) frontiers สามารถต่อรองในเชิงพฤติกรรมและให้ความหมายที่เกี่ยวข้องกับการเป็นสมาชิกของชาติและรัฐได้ ในประวัติศาสตร์พื้นที่ที่เป็น frontiers ได้เปลี่ยนแปลงไปตามรูปแบบทางการเมืองต่าง ๆ เช่น ระบบกษัตริย์ ระบบเอมิไพร์ หรือระบบรัฐ-เมืองหลวง ในงานของทั้งสองใช้คำว่า frontiers ในความหมายที่ใกล้เคียงกับ borderland และมองว่า ผู้คนที่อาศัยอยู่ในเขต

border's frontiers เป็นสมาชิกของรัฐและขณะเดียวกันก็อาจจะมีเครือข่ายอย่างไม่เป็นทางการ โดยเป็นเครือข่ายที่ขัดแย้งกับรัฐ เช่น การลักลอบขนสินค้า เป็นต้น (โสภิตา, 2550: 8)

กระบวนการสร้างรัฐสมัยใหม่ซึ่งให้ความสำคัญกับการควบคุมพื้นที่ เส้นเขตแดนระหว่างประเทศจึงมีความสำคัญในการบ่งบอกถึงขอบเขตอำนาจของรัฐชาติ แบ่งแยกความเหมือน ความแตกต่าง ความเป็นพวกพ้อง ความเป็นอื่นระหว่างผู้คนที่อยู่ต่างฟากของเส้นเขตแดนที่ถูกขีดขึ้น การเคลื่อนย้ายของผู้คนข้ามเส้นเขตแดนรัฐชาติไม่ได้เกิดขึ้นอย่างเสรี เนื่องจากการละเมิดอำนาจอธิปไตยของรัฐชาติ (ปีนแก้ว, 2542) แต่รัฐสมัยใหม่เองก็ไม่ได้ประสบความสำเร็จมากนัก ในการควบคุมผู้คนในขอบเขตอำนาจของตน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในพื้นที่ชายแดน แม้ว่าโครงการต่าง ๆ ที่ริเริ่มจากส่วนกลางสู่พื้นที่ชายแดนจะมีผลกระทบต่อผู้คนในชุมชนชายแดน แต่ไม่ได้หมายความว่าอำนาจรัฐส่วนกลางประสบความสำเร็จอย่างมากมาในการชี้นำต่อผู้คนในพื้นที่ชายแดน ทั้งในประเด็นการสร้างสำนึกความเป็นชาติ การพัฒนาต่าง ๆ ภายใต้กรอบการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างศูนย์กลางกับชายขอบ (centre-periphery approaches) (วาสนา, 2550: 4)

ความเป็นอาณาบริเวณชายแดนจึงเป็นพื้นที่ที่พหุพลังตัดผ่านเส้นแบ่งเขตแดนและผสมผสานกัน ผู้คน วัฒนธรรม และทุน ไม่สอดคล้องกับบูรณาภาพทางดินแดนและอำนาจอธิปไตยของรัฐ เมื่อพิจารณาในทางมานุษยวิทยาแล้ว เมืองชายแดนคือจุดพบปะ (contact zone) ของคน วัฒนธรรม และทุน ซึ่งหลายครั้งไม่ใส่ใจต่อเส้นแบ่งเขตแดน และตั้งนั้นจากมุมมองของรัฐชาติแล้ว สามารถก่อให้เกิดปัญหาเรื่องลักษณะการที่ผิดกฎหมายต่าง ๆ ได้แก่ การค้ามนุษย์ แรงงาน ยาเสพติด อาวุธ และสินค้าประเภทอื่น ๆ (เดชา, 2552) เช่นนี้อาณาบริเวณชายแดนจึงไม่ได้หมายถึงหน่วยในทางภูมิรัฐศาสตร์ที่ปรากฏอยู่ในมุมมอง หรือแหล่งอ้างอิงแห่งรัฐที่ยึดโยงติดกับพื้นที่อย่างตายตัว หากแต่เป็นพื้นที่ในจินตนาการที่มีผู้คน วัฒนธรรม และชีวิตเชื่อมโยงผูกร้อยกันอยู่อย่างผสมผสานกลมกลืน ตลอดจนมีการสร้างเครือข่ายไร้เส้นแบ่งเขตแดนของรัฐ ซึ่งอาจทับซ้อนกันอยู่ระหว่างภูมิรัฐศาสตร์และภูมิวัฒนธรรมภายในพื้นที่อาณาบริเวณนั้น ๆ ความเป็นอาณาบริเวณชายแดนจึงมิได้เป็นหน่วยอิสระ แต่ดำรงอยู่ได้ความสัมพันธ์ในมิติที่หลากหลาย

มีผลงานที่นำเสนอความคิดให้เห็นเกี่ยวกับเรื่องอาณาบริเวณที่มีลักษณะไร้ขอบเขตและไร้เส้นแบ่งเขตแดนรัฐชาติ รวมทั้งความกระชับแน่นของดินแดนต่าง ๆ ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร (2549) ได้อธิบายให้เห็นโมทัศน์เรื่องการกำลังจะเกิด/การกำลังจะเป็น (concept of becoming) ว่าด้วยเทคโนโลยีการคมนาคมสื่อสารและข้อมูลข่าวสารสมัยใหม่ที่ทันสมัย สะดวก รวดเร็ว และประหยัด ทำให้โลกยุคปัจจุบันของเราเป็นโลกของการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงในทุกด้าน ตั้งแต่การเคลื่อนย้ายของคน เงินตรา ทุน อาหาร ข่าวสาร ความรู้ ความบันเทิง การท่องเที่ยว รวมถึงตลอดถึงวิถีคิด วิถีมองโลกของเราก็เปลี่ยนจากการรับรู้ในระดับท้องถิ่น ระดับชาติสู่การรับรู้ในระดับโลก การเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงที่รวดเร็วและรอบด้านเหล่านี้ ส่งผลให้บรรดาเส้นแบ่งต่าง ๆ ที่เคยมั่นคงชัดเจน เกิดความไม่มั่นคง พร้อมๆ กับการตั้งคำถามกับบรรดาเส้นแบ่งต่าง ๆ ที่ดำรงอยู่ และนำไปสู่การลากเส้นแบ่งใหม่ๆ เพิ่มมากขึ้น ดังตัวอย่างของเส้นแบ่งที่เคยชัดเจน

ในอดีตอย่างเมืองกับชนบท, รั้วกับประชาสังคม, ศาสนากับการเมือง เป็นต้น ในงานเรื่อง Siam Mapped นั้น Thongchai (1994) มองเส้นแบ่งเขตแดนจากมุมมองของศูนย์กลางอำนาจในกระบวนการสร้างรัฐชาติในบริบทของลัทธิอาณานิคม โดยมีได้ให้ความสำคัญกับมุมมองท้องถิ่น ส่วน Andrew Walker (1999) ซึ่งตั้งอยู่บนพื้นฐานของการทำงานวิจัยในเขตอำเภอเชียงของ จังหวัดเชียงราย มองพื้นที่ชายแดนไทยตรงอำเภอเชียงของจากมุมมองของประวัติศาสตร์ท้องถิ่น โดยมองว่าท้องถิ่นใช้ประโยชน์จากรัฐ และช่องว่างของความสัมพันธ์เชิงอำนาจบริเวณชายแดนด้วยเช่นกัน นอกเหนือจากนี้ Andrew Walker (1999) ยังมองว่าเป็นการลดทอนความซับซ้อนของความสัมพันธ์เชิงอำนาจ เนื่องจากมีมุมมองต่ออำนาจในลักษณะพุ่งออกจากศูนย์กลาง และเป็นอำนาจจากเบื้องบนสู่เบื้องล่าง และเสนอว่ามุมมองดังกล่าวจะนำไปสู่ความเข้าใจไม่ถูกต้อง เพราะในสังคมไทยรัฐไม่ได้มีศักยภาพในการผูกขาดอำนาจการครอบงำไว้แต่เพียงผู้เดียว

ในยุคหลังสงครามเย็น ในสภาวะการณ์ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับประเทศเพื่อนบ้านประเทศทั้ง 10 ของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เข้าร่วมเป็นสมาชิกอาเซียน ชายแดนของประเทศกำลังมีความหมายใหม่เช่นเดียวกับเมื่อสงครามเย็นสิ้นสุดในยุโรป ประเทศยุโรปตะวันตกรวมกันเป็นสหภาพยุโรป ชายแดนถูกลดความสำคัญในฐานะเป็นกำแพงป้องกันบ้าน และกลายเป็นอาณาบริเวณที่ปัจจัยการผลิต คือ คน สินค้า ทุน สามารถเคลื่อนไหวไปมาได้อย่างเสรี ซึ่งได้เพิ่มศักยภาพทางเศรษฐกิจการเมืองของกลุ่มประเทศยุโรปตะวันออกเพิ่มขึ้นรวมเป็นถึง 27 ประเทศ เพื่อรองรับการขยายตัวดังกล่าว ได้มีการศึกษาวิจัยและดำเนินการเกี่ยวกับการขจัดอุปสรรคต่อการเคลื่อนไหวเสรีของปัจจัยการผลิต และการวางระบบการบริหารจัดการชายแดนในบริบทต่างๆ อย่างกว้างขวาง ในกรณีประเทศไทย อาณาบริเวณชายแดนของไทยยังคงถูกละเลยในแง่ของการพัฒนาและในด้านของการบริหารจัดการเมื่อเทียบกับประเทศเพื่อนบ้าน วิธีคิดเรื่องชายแดนเป็น “หลังบ้าน” ที่มีไว้เก็บซ่อนปัญหายังไม่หมดไป กระบวนทัศน์ใหม่ที่มองชายแดนเป็น “หน้าบ้าน” สำหรับรับแขก คำขาย หรือแสดงตัวต่อสังคมโลก ยังไม่เข้ามาแทนที่ และเป็นพื้นที่แห่งปัญหาชายแดนซึ่งต้องการสำรวจและประมวลขึ้นอย่างเป็นระบบ อาทิ แรงงาน สินค้า โรคระบาด ยาเสพติด การท่องเที่ยว การศึกษา สาธารณสุข วัฒนธรรม ฯลฯ บริบทนี้นับเป็นหนึ่งในปัจจัยกำหนดความเป็นไปของความสัมพันธ์ระหว่างประเทศเพื่อนบ้านที่มีเขตแดนประชิดติดกัน (ขจิต, 2552)

1.4.2 แนวคิดการสร้างพื้นที่ทางสังคม (Social Space)

นักคิดสายทฤษฎีหลังสมัยใหม่ (postmodernism) มักมองพื้นที่ในฐานะสิ่งประดิษฐ์ทางวัฒนธรรมที่ประจุไว้ด้วยความหมาย (coded space) พื้นที่ทางกายภาพต่าง ๆ ดังเช่น เกาะ ป่า สวนสาธารณะในเมือง แม่น้ำ หรือพื้นที่ในบ้านมิได้เป็นเพียงวัตถุหรือที่ว่างหรือสภาพแวดล้อมข้างนอกตัวเราที่มีไว้เพื่อให้คนใช้ประโยชน์เท่านั้น วิธีการจัดการพื้นที่เหล่านั้นสามารถสะท้อนวิธีคิดที่เรามีต่อพื้นที่ (อภิญา, 2543 : 65) ทั้งนี้พื้นที่ทางกายภาพอาจเกี่ยวข้องกับความคิดในเรื่องความศักดิ์สิทธิ์ (sacred space) อันมีข้อห้ามหรือจารีตประเพณีและพิธีกรรมซึ่งสามารถ

สะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ มนุษย์กับสิ่งเหนือธรรมชาติ รวมทั้งมนุษย์กับมนุษย์ด้วยกันเองก็ได้

ในการศึกษาเรื่องพื้นที่พบว่า มีมิติต่าง ๆ คือ มีทั้งพื้นที่ทางกายภาพ (physical space) พื้นที่ทางสังคม (social space) และพื้นที่ภายในจิตใจของปัจเจก (mental space) (M.Dear, 1997) เฉพาะแนวความคิดว่าด้วย “พื้นที่ทางสังคม” พบว่าเป็นประเด็นที่ได้รับการหยิบยกมาพูดถึงมากขึ้นในการศึกษาปรากฏการณ์ทางสังคม พื้นที่ซึ่งทำหน้าที่สัมพันธ์กับกระบวนการทางสังคม (socio-spatialization) นับตั้งแต่การเป็นพื้นที่เพื่อการปฏิสัมพันธ์ระหว่างผู้คนในสังคม (site of social contact) การเป็นพื้นที่ของการสร้างภาพตัวแทนที่มีความหมาย (site of representation) การเป็นพื้นที่ของการแสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับประเด็นสาธารณะที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตของผู้คนและสังคม (ยงศักดิ์, 2548 : 92) แนวคิดที่ว่าด้วยพื้นที่ทางสังคมนั้นมีพื้นฐานมาจากการมองความสัมพันธ์ระหว่างพื้นที่กับมิติทางวัฒนธรรมที่มีความเคลื่อนไหว มีความซับซ้อน ไม่หยุดนิ่งตายตัว และเปลี่ยนแปลงได้เสมอ ซึ่งแตกต่างจากทัศนะการมองเรื่องพื้นที่ในทางกายภาพและการเมืองที่มักมุ่งเน้นความต่อเนื่อง การกำหนดตำแหน่งแห่งที่ที่เฉพาะ ไม่สามารถเคลื่อนย้ายได้ เพราะเป็นพฤติกรรมที่นำมาซึ่งปัญหา (Scott, 2001) ทั้งนี้แนวคิดเกี่ยวกับพื้นที่ที่มีระเบียบแบบแผนตัว และถูกจัดวางอยู่ในตำแหน่งแห่งที่เช่นนี้ ถือเป็นการตอกตรึงและกักขังผู้คนให้อยู่เป็นที่ที่เป็นทาง เพราะมองถึงความมี “รากเหง้า” (Malki, 1997) ของผู้คนที่ผูกติดกับพื้นที่หรืออาณาเขตที่แน่นอนตายตัวทัศนะดังกล่าวนี้เป็นผลมาจากการมองพื้นที่ทางสังคมที่คับแคบ และเป็นการกักขังวัฒนธรรมและผู้คนไว้กับอาณาเขตและดินแดน

ความสนใจศึกษาเรื่องพื้นที่ที่ผ่านมาพบว่า ส่วนใหญ่มักให้ความสำคัญกับการศึกษาในประเภทภูมิศาสตร์ ไม่ว่าจะเป็นภูมิศาสตร์การเมือง (political geography) ภูมิศาสตร์มนุษย์ (human geography) หรือภูมิศาสตร์ (geopolitics) กระแสนี้ยังคงสืบสายธารจารีตของการศึกษาภูมิศาสตร์การเมืองแบบเก่าในความหมายที่ว่า ยังคงวนเวียนอยู่ในวังวนของวิชารัฐศาสตร์ กระแสหลักที่พูดถึงเรื่องรัฐ-ชาติ อาณาเขต อำนาจอธิปไตย การเมืองระหว่างประเทศ สงคราม สันติภาพ แผนที่ และลัทธิจักรวรรดินิยม เป็นต้น (Muir, 1997 อ้างถึงไนไซรต์, 2545 : 170)

อย่างไรก็ตาม การมองเรื่องพื้นที่ด้วยวิธีคิดแบบดังกล่าวข้างต้นนี้สำหรับโลกในศตวรรษที่ 21 ที่เรียกขานกันว่ายุคโลกไร้พรมแดนนั้น ดูเหมือนกำลังจะถูกท้าทาย และถูกมองว่าเป็นทัศนะความคิดเชิงพื้นที่แบบเก่า เพราะมีกระแสคลื่นความคิดในการปรับเปลี่ยนโฉมหน้ามุมมองพื้นที่ที่ได้ให้ความสำคัญและใส่ใจกับปรากฏการณ์เคลื่อนย้ายของผู้คน สิ่งของ ความคิด หรือวัฒนธรรมที่ข้ามพรมแดนในลักษณะที่เรียกว่า “transborder และ transnationalism” อันเป็นผลกระทบของระบบทุนนิยมโลก เช่นนี้การศึกษาพื้นที่ในชุดความคิดนี้จึงมีฐานะเป็นผู้กระทำคือเป็นตัวสร้างอัตลักษณ์ สร้างความหมายให้กับคนในสังคม โดยเน้นบนฐานคิดในเชิงทฤษฎีทางด้านสังคมวัฒนธรรมมากกว่าด้านภูมิรัฐศาสตร์ ด้วยเหตุนี้ แนวคิดทางด้านมานุษยวิทยาใหม่ ๆ จึงเริ่มให้ความสำคัญกับความหลากหลายทางวัฒนธรรมในบริบทของทุนนิยมยุคหลัง (late capitalism) ซึ่งมีการอพยพโยกย้ายแรงงานข้ามชาติ และการเคลื่อนไหวทางวัฒนธรรมข้าม

พรมแดนรัฐชาติอย่างรวดเร็ว (ยศ, 2551 : 11) โดยนัยเช่นนี้ วัฒนธรรมจึงไม่ผูกติดกับคำว่า ขอบเขตของรัฐชาติได้ ดังจะเห็นได้จากมีผู้คนที่ใช้ชีวิตข้ามพรมแดนของชาติ (border crossings) คนที่เคลื่อนย้ายเหล่านี้มีจินตนาการเรื่องดินแดน (imagined place) แบบใหม่ที่ไม่ยึดติดกับพรมแดนของรัฐชาติ ดังเช่นชุมชนในจินตนาการ (imagined community) ซึ่งเกิดจากความทรงจำของผู้คนที่เกี่ยวกับดินแดนที่จากมา แล้วได้สร้างโลกแห่งจินตนาการใหม่ในที่อยู่ใหม่ (Gupta and Ferguson, 1999 : 39)

ด้วยเทคโนโลยีการคมนาคมสื่อสารและข้อมูลข่าวสารสมัยใหม่ที่ทันสมัยสะดวก รวดเร็ว และประหยัด ทำให้โลกยุคปัจจุบันของเราเป็นโลกของการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงในทุกด้าน ตั้งแต่การเคลื่อนย้ายของคน เงิน ทุน อาหาร ข่าวสาร ความรู้ ความบันเทิง การท่องเที่ยว รวมถึงตลอดถึงวิถีคิด วิถีมองโลกของเราก็เปลี่ยนจากการรับรู้ในระดับท้องถิ่น ระดับชาติสู่การรับรู้ในระดับโลก การเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงที่รวดเร็วและรอบด้านเหล่านี้ ส่งผลให้บรรดาเส้นแบ่งต่าง ๆ ที่เคยมั่นคงชัดเจนเกิดความไม่มั่นคง พร้อม ๆ กับการตั้งคำถามกับบรรดาเส้นแบ่งต่าง ๆ ที่ดำรงอยู่ และนำไปสู่การลากเส้นแบ่งใหม่ ๆ เพิ่มมากขึ้น (Deleuze and Guattari, 1987-1988 ; Appadurai, 1996 อ้างถึงในไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร 2549 : 26) การเคลื่อนไหวอย่างไม่หยุดนิ่งในยุคหลังสมัยใหม่นี้ ได้ก่อให้เกิดมุมมองที่มีผลต่อการสร้างวัฒนธรรมในรูปแบบใหม่ที่มีการผสมปนเปและตัดข้ามพื้นที่แบบเดิม ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งมีการพยายามสร้างจินตนาการที่ตัดข้ามพรมแดนรัฐชาติ อันเป็นผลมาจากโลกในกระแสโลกาภิวัตน์ที่เกิดจากอำนาจทะลุทะลวงของสื่อสมัยใหม่เข้าไปในชีวิตประจำวันของคนทั่วโลก

ด้วยเหตุนี้มุมมองในสังคมสมัยใหม่ว่าด้วยเรื่องพื้นที่ทางสังคมจึงถูกท้าทายและเป็นการวิพากษ์ระหว่างการนิยามความหมายที่เป็นทางการอันเป็นแนวคิดในกระแสหลัก กับทัศนะของผู้คนในกระแสรองที่มีชีวิตเกี่ยวข้องกับพื้นที่ดังกล่าว ในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิต ความสำคัญของกลุ่มคนที่ผูกพันกับพื้นที่ อันเป็นทั้งสิ่งแวดล้อมและพื้นฐานของการดำรงชีวิตที่สำคัญก็คือ พื้นที่เหล่านี้เป็นพื้นที่ของความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ซึ่งกำหนดและจัดวางกลุ่มคนให้อยู่ในพื้นที่ทางสังคม ขณะเดียวกันกลุ่มคนก็เลือกที่จะสร้างตัวตนที่บ่งบอกตำแหน่งแห่งที่เพื่อตอบโต้ ต่อรองและขัดขืนพลังอำนาจ (ชยันต์, 2549 : 45)

1.4.3 แนวคิดการต่อรองความหมาย (Meaning Negotiation)

การช่วงชิงในมิติความสัมพันธ์เชิงอำนาจเป็นประเด็นที่ได้รับการกล่าวถึงอย่างแพร่หลายในแวดวงวิชาการปัจจุบัน ทั้งนี้หมายถึงการสร้างความหมายใหม่ของกลุ่มคนต่าง ๆ หรือแม้แต่ในระดับปัจเจกบุคคล ซึ่งเกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลาทั้งในอดีตและปัจจุบัน การช่วงชิงการให้ความหมายในทางวัฒนธรรมของคนกลุ่มต่าง ๆ ล้วนเกี่ยวข้องกับการที่ต้องการเคลื่อนไหวเพื่อสร้างและปรับเปลี่ยนความหมายในภาวะที่ตกอยู่ภายใต้อำนาจกลุ่มต่าง ๆ ซึ่งถือเป็นการต่อสู้ดิ้นรนด้วยประการหนึ่ง (อานันท์, 2549: 17) ในกรณีการประชุมชนในสังคมไทยมีงานศึกษาหลายชิ้นที่แสดงให้เห็นว่าการช่วงชิงความหมายทางสังคมวัฒนธรรมเกี่ยวข้องกับการสร้างพื้นที่

ทางวัฒนธรรมและอัตลักษณ์ (อาริยา, 2542; อานันท์, 2549; ปิ่นแก้ว, 2545) ซึ่งเป็นความพยายามในการสร้างตัวตนเพื่อต่อรองและต่อสู้ดิ้นรนกับอำนาจกลุ่มต่าง ๆ ที่เข้ามาควบคุมผู้คนในกลุ่มสังคมนั้น

ในการศึกษาของ Tsing (1993 อ้างถึงในवासना, 2546: 9-10) ซึ่งทำการศึกษาชาวเมอราทัส ในตอนใต้ของเกาะกาลิมันตัน พบว่าในพื้นที่ชายขอบทางการเมือง ซึ่งระยะห่างของพื้นที่กับศูนย์กลางอำนาจรัฐ ก่อให้เกิดช่องว่างระหว่างนโยบายกับการบังคับให้เป็นไปตามนโยบายกับการบังคับให้เป็นไปตามนโยบาย นโยบายของรัฐถูกตีความหมายใหม่ในท้องถิ่นอย่างแพร่หลาย (Tsing, 1993: 27) โดย Tsing ทำการวิเคราะห์ความเป็นชายขอบและกระบวนการต่อรองของชาวเมอราทัสที่ตอบโต้ความเป็นชายขอบที่ถูกหยิบยื่นจากภายนอกโดยการนิยามความเป็นชายขอบของตนเองและกลุ่มคนที่แวดล้อม ผ่านเรื่องราว (stories) เรื่องเล่า (narrative) เหตุการณ์ (events) บทเพลง (song) ซึ่งแสดงให้เห็นถึงพื้นที่ของการช่วงชิงทางวาทกรรม (site of discursive contestation) โดยผ่านพื้นที่เหล่านี้ Tsing ได้แสดงให้เห็นถึงภาวะความเป็นชายขอบของชาวเมอราทัส ซึ่ง “ก่อรูปขึ้นมาจากการขยายอำนาจรัฐ การก่อตัวของอัตลักษณ์ของชาติ อัตลักษณ์ของภูมิภาค และความไม่เท่าเทียมกันระหว่างเพศ

นอกเหนือจากนี้ Tsing ยังได้นำเสนอการขยายอำนาจของรัฐที่เกิดขึ้นจากความต้องการทรัพยากรและการควบคุมทางทหาร ทำให้รัฐขยายอำนาจเข้าไปยังดินแดนอันไกลโพ้น ซึ่งทำให้การเคลื่อนย้ายของกลุ่มวัฒนธรรมชายขอบเป็นสิ่งที่ไม่สามารถเป็นไปได้ ภายใต้ระเบียบใหม่ในสมัยประธานาธิบดีซูฮาร์โต ระบบการเกษตรแบบเคลื่อนย้ายของชาวเมอราทัส กลายเป็นสัญลักษณ์ของความไร้ระเบียบ เป็นข้อจำกัดต่อระเบียบของรัฐและข้อจำกัดต่อการพัฒนา รัฐจึงมีนโยบายโยกย้าย (relocation) ประชากรที่มีปัญหาในสายตาของรัฐเหล่านี้ไปยังชุมชนใหม่ที่รัฐสามารถชี้นำ ควบคุมได้ทั้งทางการเมือง เศรษฐกิจ วัฒนธรรม และศาสนา (Tsing, 1993: 28) ทั้งนี้ความเป็นชายขอบของชาวเมอราทัส ถูกก่อรูปขึ้นภายใต้อัตลักษณ์แห่งชาติของอินโดนีเซียที่โยงโยกกับการอ้างความเป็นศูนย์กลางของชาวอินโดนีเซียต่าง ๆ ซึ่งชาวเมอราทัสได้สถาปนาอำนาจของตนเองขึ้นและอ้างความชอบธรรมในการครอบงำทางวัฒนธรรมต่อกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ในบริเวณตอนใต้ของเกาะกาลิมันตัน ชาวเมอราทัสประสบกับการครอบงำของกลุ่มมุสลิมบันจาร์ (Banjar) ซึ่งอ้างความเป็นตัวแทนของภูมิภาค อ้างว่าอัตลักษณ์ของตนเองก็คืออัตลักษณ์ของภูมิภาค โดยมุสลิมบันจาร์แสดงอัตลักษณ์ของตนเองผ่านการนับถือศาสนาอิสลามซึ่งเคร่งครัดเสียยิ่งกว่าชาวชวาผู้อ้างอัตลักษณ์ของชาติเสียอีก ในขณะที่ชาวเมอราทัสที่มีความแตกต่างทางวัฒนธรรมถูกมองว่าเป็นคนนอกกริด ไม่มีศาสนา ซึ่งชาวเมอราทัสก็ไม่ได้จำนนต่อความมู่ต่ำต้อยที่ถูกหยิบยื่นมาจากมุสลิมบันจาร์ แต่ได้อ้างความเชื่อมโยงทางประวัติศาสตร์กับอาณาจักรโบราณที่ถือเป็นจุดเริ่มต้นของอารยธรรมอินโดนีเซีย และชาวเมอราทัสยังให้การสนับสนุนรัฐ เพื่ออ้างการปกป้องความหลากหลายทางชาติพันธุ์ ความหลากหลายทางศาสนา (Tsing, 1993: 28-29 อ้างถึงในवासना, 2546: 10)

การศึกษาการต่อสู้ของคนชายขอบนี้ ยังแสดงให้เห็นว่าคนชายขอบไม่ได้ยอมตกเป็นฝ่ายถูกกระทำเท่านั้น ในบางเงื่อนไขพวกเขายังสามารถตอบโต้ได้ด้วย การตอบโต้ในที่นี้แสดงถึงการดิ้นรนต่อสู้ของคนชายขอบในลักษณะต่าง ๆ ซึ่งไม่ได้มีความหมายเพียงการสร้างภาพที่เป็นด้านตรงข้าม หรือการให้ภาพในเชิงอุดมคติ ในงานของอานันท์ กาญจนพันธุ์ (2549) เรื่อง “การต่อสู้เพื่อความเป็นคนของคนชายขอบในสังคมไทย” ได้แสดงให้เห็นการต่อสู้และตอบโต้ของการสร้างภาพให้กับชาวปกากะญอว่าเป็นคนรักธรรมชาติ ซึ่งบางคนอาจไม่ยอมรับ แต่เป็นการเคลื่อนไหวที่มีลักษณะอันหลากหลายและซับซ้อน ทั้งในแง่ของการเรียนรู้และการต่อสู้ ในด้านหนึ่ง การต่อสู้อาจแสดงถึงการเรียนรู้ และศักยภาพในการพัฒนาภูมิปัญญา เช่น การใช้ที่ดินของชาวเขabenที่สูง ไม่ใช่การใช้ไปตามยถากรรมและไร้ปัญญา เพราะชาวเขารู้จักเรียนรู้ที่จะใช้ที่ดินและทำการผลิตด้วยสติปัญญา อีกทั้งสติปัญญาเหล่านั้นก็ไม่ได้หยุดนิ่ง และไม่ใช้สืบทอดมาจากอดีตเท่านั้น แต่ยังมีการผสมผสานและปรับตัวอยู่ตลอดเวลา

ในงานของ อาริยา เสรตตามร์ (2542) เรื่อง “ผ้าป่าข้าว: บทสะท้อนวิถีคิดของชุมชน” ได้แสดงให้เห็นว่าในท่ามกลางสภาพความเป็นจริงในสังคมที่มีความไม่เท่าเทียมกัน ทุกกลุ่มให้ความหมายเหมือนกันว่าผ้าป่าข้าวเป็นการช่วยเหลือกัน แต่มีการตีความที่หลากหลายแตกต่างกันและสะท้อนความขัดแย้งภายในชุมชน โดยต่างอ้างการตีความเพื่อผลประโยชน์ของตนเอง กล่าวคือ กลุ่มคนจนมองว่าทำให้เกิดการช่วยเหลือกันในหมู่บ้านต่างจากแต่ก่อนที่ไม่ค่อยช่วยเหลือกัน ผ้าป่าข้าวจึงเป็นการเรียกร้องของกลุ่มคนจนเพื่อให้ได้รับการช่วยเหลือจากสังคมในบริบทที่มีความไม่เท่าเทียมกันในสังคมระหว่างคนจนคนรวย และในบริบทที่วัดซึ่งเคยเป็นศูนย์กลางในการกระจายโภคทรัพย์ในสังคมไม่สามารถทำหน้าที่ได้เหมือนในอดีต โดยคนจนเรียกร้องให้คนรวยทำบุญและให้มีการสร้างความสามัคคีในชุมชน ส่วนกลุ่มคนรวยและปานกลางมองว่าผ้าป่าข้าวเป็นการช่วยเหลือกัน แต่จะเน้นความหมายของการแลกเปลี่ยนตอบแทนกัน โดยการอ้างถึงการสร้างสังคมที่มีความยุติธรรมและการช่วยเหลือกัน อย่างไรก็ตาม คนฐานะดีสามารถเข้าถึงและใช้ประโยชน์จากกองทุนผ้าป่าข้าวได้มากกว่าคนจน การอ้างความเป็นชุมชนของคนรวยและปานกลาง จึงเป็นผลประโยชน์ของตนเองในการเรียกร้องความช่วยเหลือจากองค์กรพัฒนาเอกชนภายนอก

นอกเหนือจากนี้ อาริยายังชี้ให้เห็นว่าการตีความของแต่ละกลุ่มมีความหลากหลายแม้มีจุดประสงค์ร่วมกัน ความหมายแรกที่ผู้นำชาวบ้านและนักพัฒนาใช้ในการตีความ เน้นความเท่าเทียมกันและการช่วยเหลือเกื้อกูลในเชิง “อุดมคติ” และความหมายที่สองที่ชาวบ้านทั่วไปให้ความสำคัญ เน้นเรื่องพันธะทางสังคมและการแลกเปลี่ยนตอบแทนบนพื้นฐานของผลประโยชน์ การให้ความหมายในกระบวนการผ้าป่าข้าวมีพัฒนาการที่เลื่อนไหล เห็นได้จากการให้ความหมายการทำบุญในกองทุนของกลุ่มแม่บ้านที่จัดตั้งขึ้นจากกองทุนผ้าป่าข้าว เพื่อตอบสนองความต้องการในภาวะปัจจุบันที่ต้องการใช้เงินมากขึ้น เมื่อมีการนำเงินมากู้ยืมกันทำให้เกิดการโต้แย้งถกเถียงกัน โดยผู้นำชุมชนอ้างว่าเงินที่ได้มาจากผ้าป่าข้าวเป็น “เงินบุญ” ถ้านำไปใช้ในทางที่ไม่ถูกต้องจะทำให้เป็น “บาป” แต่ชาวบ้านโต้แย้งว่าเป็นเงินอีกส่วนหนึ่งที่มาจากการสะสมของกลุ่ม

สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ
ห้องสมุดงานวิจัย
วันที่..... 13 ส.ค. 2555 .....
เลขทะเบียน..... 246710 .....
เลขเรียกหนังสือ.....

ไม่ได้มาจากผ้าป่าข้าว “ไม่ใช่เงินบุญ จึงไม่บาป” ทำให้เห็นการตีความความหมายที่เลื่อนไหล และนำมาพลิกผันให้สอดคล้องกับผลประโยชน์ของตนเอง

ในภาวะของการถูกเบียดขับและในมิติของความสัมพันธ์เชิงอำนาจกับกลุ่มต่างๆ ทำให้กลุ่มชนที่ตกอยู่ในภาวะที่เป็นผู้ถูกกระทำนั้นปรับตัว และพยายามสร้างสรรค์ใหม่หรือผลิตซ้ำผ่านการตีความเพื่อยืนยันอำนาจ ศักดิ์ศรี และควมมีตัวตนของกลุ่มชนในท่ามกลางของสังคมที่มีภาวะการเปลี่ยนแปลงอย่างเข้มข้นเช่นกัน

ในงานของ ชยันต์ วรรธนะภูติ (2549) เรื่อง “คนเมือง: ตัวตน การผลิตซ้ำสร้างใหม่และพื้นที่ทางสังคมของคนเมือง” ได้ชี้ให้เห็นประเด็นว่าตัวตนของ “คนเมือง” นี้ เป็นเรื่องของความหมายและการสร้างความหมายของตัวตนในบริบทต่างๆ ที่เปลี่ยนแปลง และคงจะชี้ให้เห็นว่าการทำความเข้าใจกับตัวตน “คนเมือง” ในฐานะที่เป็นชื่อเรียกกลุ่มชาติพันธุ์ไม่อาจจะทำได้ด้วยการพิจารณาแค่เพียงภาษาและลักษณะทางวัฒนธรรมเท่านั้น แต่ต้องอาศัยการทำความเข้าใจบริบทของความสัมพันธ์ทางชาติพันธุ์ ซึ่งอยู่ในพื้นที่ของอำนาจ กลุ่มชาติพันธุ์ไทยวนมีความสัมพันธ์กับ “คนพื้นเมือง” และกลุ่มชาติพันธุ์อื่น ทั้งที่เป็นกลุ่มที่มีอำนาจอ่อนแอและที่เหนือกว่าเป็นระยะเวลายาวนาน ในกระบวนการปฏิสัมพันธ์เช่นนี้ “คนเมือง” สร้างตัวตนขึ้นเพื่อบ่งบอกความแตกต่างและตำแหน่งแห่งที่ทางสังคม

ชยันต์ยังได้อธิบายให้เห็นอีกว่าการสร้างตัวตน “คนเมือง” ไม่ใช่สิ่งที่เจ้าของตัวตนจะเป็นผู้ผลิตและสร้างความหมายได้เองอย่างเป็นอิสระ แต่ถูกผลิตซ้ำและสร้างใหม่ให้สอดคล้องกับความต้องการจากภายนอกด้วย โดยเฉพาะเมื่อคนเมืองซึ่งถูกเรียกว่าไทยวนหรือลาวถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของรัฐชาติและกลายเป็น “คนไทย” การขยายตัวทางเศรษฐกิจและสังคมแบบทุนนิยม ที่กำหนดโดยส่วนกลางได้เปลี่ยนแปลงความหมายและเบียดขับพื้นที่ของ “คนเมือง” ให้ลดน้อยถอยลง ตัวตนคนเมืองจึงถูกสร้าง/ผลิตขึ้นใหม่และใช้ในหลายความหมาย ทั้งที่เป็นลักษณะของการซ้อนทับตัวตนเดิม หรือเปลี่ยนความหมายจนทำให้ไม่เห็นความแตกต่างในขณะเดียวกันก็ถูกผลิตให้เป็น “สินค้าวัฒนธรรม” ที่เสนอขายให้นักท่องเที่ยว เมื่อคำว่า “คนเมือง” ถูกเปลี่ยนความหมายมากขึ้น จึงขาดพลังในการต่อรองในพื้นที่ของอำนาจ เราจึงเห็นการหยยู่เอาตัวตนลักษณะต่าง ๆ เพื่อสร้างสำนึกร่วมในความเป็นท้องถิ่น เพื่อให้ “คนเมือง” สามารถเรียกร้องการคืนอำนาจและต่อรองกับอำนาจในบริบทต่าง ๆ ได้ยิ่งมากขึ้น

งานของ Komatra Chuengsatiansup (1998) เรื่อง Living on the Edge: Marginality and Contestation in the Kui Communities of Northeast Thailand ได้ทำการศึกษาความเป็นชายขอบของชุมชนชาวกูย คนเลี้ยงช้างแห่งเมืองสุรินทร์ ซึ่ง Komatra พบว่าการเกิดขึ้นของรัฐชาติสมัยใหม่ ไม่เพียงก่อให้เกิดศูนย์กลางทางการเมืองและการควบคุมแบบใหม่เท่านั้น แต่ได้ทำให้องค์กรทางสังคมของกูดสลายลงด้วย (Komatra, 1998: 75) แต่เดิมองค์กรทางสังคมของชาวกูยเชื่อมโยงผ่านธรรมเนียมการคล้องช้าง ในฐานะศูนย์กลางของระเบียบทางการเมืองของชาวกูยซึ่งมีการจัดลำดับชั้น ตำแหน่งแห่งที่ พันธะหน้าที่ เกียรติและศักดิ์ศรีของชาวกูยที่ได้มาจากกิจกรรมการคล้องช้าง ถูกแทนที่ด้วยการเมืองสมัยใหม่ซึ่งเป็นเวทีของข้าราชการ

นายทุนท้องถิ่นเชื้อสายจีนซึ่งมีสถานภาพผู้นำทางการเมืองของชุมชน ในขณะที่ชาวกูยถูกกันออกไปจากการมีส่วนร่วมในเวทีการเมืองและเครือข่ายของระบบอุปถัมภ์ดังกล่าว

ในบริบทของการท่องเที่ยว สุรินทร์ถูกฉายภาพว่าเป็น “เมืองช้าง” งานช้างสุรินทร์ถูกจัดขึ้นทุกปีเพื่อดึงดูดนักท่องเที่ยว ในเวทีของการท่องเที่ยวนี้ชาวกูยมีส่วนร่วมในกิจกรรมดังกล่าว ในฐานะคนเลี้ยงช้างเมืองสุรินทร์ คนฝึกช้างที่เข้าร่วมในขบวน แต่กิจกรรมดังกล่าวก็ไม่ได้ทำให้ชาวกูยมีบทบาทในฐานะผู้กระทำ (agency) เมื่อเกียรติภูมิจากกิจกรรมดังกล่าวตกอยู่กับข้าราชการ ผู้นำท้องถิ่น ผู้ซึ่งถูกเสนอตัวในนามของชาวกูย และแสดงตนราวกับเป็นผู้เชี่ยวชาญเรื่องช้าง โดยที่ชาวกูยถูกกีดกันออกจากเวทีดังกล่าว กลายเป็นคนไร้เสียง และยังคงจัดว่าเป็นคนเห็นแก่ตัว ไม่ซื่อสัตย์ ต้องอยู่ภายใต้การควบคุมของข้าราชการและผู้นำท้องถิ่น ในภาวะที่สูญเสียบทบาทในฐานะผู้กระทำ ชาวกูยได้สร้างความเป็น agency ของตนเองใหม่ผ่านการสร้าง “บ้านโบราณ” ตามแบบบ้านเรือนดั้งเดิมของชาวกูย โดยที่ก่อนหน้านี้ รัฐได้สร้างพิพิธภัณฑ์หมู่บ้านช้าง โดยมีลักษณะเป็นอาคารสมัยใหม่ขึ้นในบริเวณพื้นที่ซึ่งเคยเป็นชุมชนก่อนการออกคล้องช้าง พิพิธภัณฑ์ได้เปลี่ยนพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ของชุมชนให้กลายเป็นพื้นที่ซึ่งเป็น “กรรมสิทธิ์ของรัฐ” ซึ่งชาวกูยไม่สามารถเข้าถึงได้ถ้าไม่ได้รับอนุญาตจากราชการ การสร้างบ้านโบราณโดยความร่วมมือของชาวกูยจึงถูกต่อต้านจากรัฐ ซึ่งมองว่าชาวบ้านต้องการแข่งขันกับอำนาจรัฐ บ้านโบราณนอกจากเป็นการนำเสนอตัวตนและความเป็น agency ของชาวกูยแล้ว ยังเป็นการเปิดพื้นที่ทางวาทกรรมซึ่งความชอบธรรมของอำนาจรัฐได้ถูกท้าทาย ถูกตั้งคำถาม บ้านโบราณจึงเป็นสัญลักษณ์ที่ชาวกูยใช้เป็นเครื่องมือต่อต้านการครอบงำจากอำนาจรัฐ (Komatra, 1998: 86, 100 – 102 อ้างถึงในวาสนา, 2546: 13)

จากตัวอย่างงานศึกษาข้างต้น แสดงให้เห็นแนวคิดการช่วงชิงความหมายที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการต่อสู้และต่อรองในแง่ความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างผู้ถูกกระทำกับผู้กระทำที่มักจะมีอำนาจเหนือกว่า และต้องการแสดงภาวะการครอบงำ แต่อย่างไรก็ตามผู้ที่ถูกกระทำก็มีได้หนึ่งเฉยหรือยอมรับโดยทันที เพราะหากเรื่องดังกล่าวก่อให้เกิดการเอารัดเอาเปรียบหรือเบียดขับให้กลุ่มคนนั้นๆ ตกอยู่ในภาวะจำยอมหรือสร้างความเป็นชายขอบให้เกิดขึ้น กลุ่มชนดังกล่าวก็จะพยายามต่อสู้ดิ้นรนเพื่อหาจุดยืนให้กับตนเองในลักษณะที่หลากหลาย เลื่อนไหล และซับซ้อนอยู่เสมอ

1.5 ขอบเขตและวิธีดำเนินการวิจัย

1.5.1 พื้นที่ศึกษา

การวิจัยเชิงคุณภาพครั้งนี้เป็นการศึกษาเฉพาะกรณี โดยผู้วิจัยได้เลือกศึกษาชุมชนไทยลาวที่ตั้งอยู่ในอาณาบริเวณชายแดนไทยลาว นั่นก็คือ ชุมชนอ่างปลาบึก ซึ่งหมายรวมถึงหมู่บ้านทั้งสองฝั่งน้ำ ได้แก่บ้านผาดั้ง อำเภอสังขุม จังหวัดเชียงใหม่ กับบ้านอ่างใหญ่ เมืองศรีโคตรบอง แขวงนครเวียงจันทน์ เป็นพื้นที่ศึกษาหลัก ทั้งนี้ชุมชนอ่างปลาบึกเป็นชุมชนเก่าแก่ที่ตั้งมาไม่ต่ำกว่า 100 ปีมาแล้ว มีประชากรประมาณ 150 ครัวเรือน แยกเป็นประชากรฝั่ง

ไทย 100 ครั้วเรือน ประชากรฝั่งลาว 50 ครั้วเรือน ชาวชุมชนอ่างปลาบึกนี้อพยพมาจากฝั่ง เวียงจันทน์ เป็นลาวเวียงอพยพมาจากบ้านบ่อแดน บ้านแก่งท้าว และบ้านลำปำนาของประเทศลาว การตั้งชุมชนแห่งนี้เกิดจากการอพยพมาตั้งหลักแหล่งถาวรเพื่อทำการประมงน้ำจืดในแม่น้ำโขงโดยเฉพาะในกิจกรรมของการจับปลาบึกในชุมชนแห่งนี้ จึงได้ตั้งบ้านเรือนขึ้นทั้งสองฝั่งน้ำเพื่อแสดงสิทธิในการเข้าถึงทรัพยากรปลาบึกในช่วงเทศกาลประจำปี แต่หลังจากที่ปรากฏการณ์ปลาบึกได้เลือนหายไปจากแม่น้ำโขง ประเพณีการจับปลาบึกก็ได้หดหายไปจึงทำให้วิถีชีวิตของชาวอ่างปลาบึกเปลี่ยนแปลงไปทำกิจกรรมอื่น ๆ ในภาคเกษตรในอาณาบริเวณแห่งนี้ และนับตั้งแต่มีการแบ่งแยกเส้นเขตแดนไทยลาว ทำให้ชาวชุมชนอ่างปลาบึกต้องแยกออกจากกันภายใต้การปกครองอำนาจรัฐชาติที่ต่างกัน ชาวอ่างปลาบึกในอดีตเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ที่หลากหลายอาศัยอยู่ปะปนกัน ทั้งชาวลาวเวียง ชาวข่า/ขมุ และชาวอีสาน ซึ่งอพยพมาตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ดังกล่าว ปัจจุบันชาวอ่างปลาบึกดำรงชีพด้วยการจับปลาตามลำน้ำโขงและผลิตพืชผลทางการเกษตรในเชิงพาณิชย์ควบคู่กับการปลูกข้าวไร่ด้วยเช่นกัน

1.5.2. หน่วยการวิเคราะห์

ในการศึกษาครั้งนี้เป็นการศึกษากระบวนการสร้างความหมายว่าด้วยอาณาบริเวณชายแดนแม่น้ำโขงของชาวชุมชนอ่างปลาบึก ทั้งนี้ผู้วิจัยสนใจศึกษาสถานการณ์ในปัจจุบันที่ชาวอ่างปลาบึกดำรงชีพอยู่นั้นว่า ได้มีกระบวนการสร้างความหมายของชุมชนชายแดนนี้ได้อย่างไร มีการสร้างพื้นที่ทางสังคมอย่างไร ดังนั้น หน่วยในการวิเคราะห์จึงเป็นผู้คนและกิจกรรมที่อยู่ในชีวิตประจำวัน อันเป็นเสียงสะท้อนของ “กลุ่มคนตัวเล็กตัวน้อย” ในชุมชนชายแดนที่เป็นความคิดกระแสรองที่มีได้รับความสนใจมากนัก ได้แก่

ก) ผู้นำชุมชน ประกอบด้วยผู้นำที่เป็นผู้อาวุโสที่มองเห็นการริเริ่มการก่อตั้งชุมชน และเป็นผู้ดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ ตลอดจนเป็นผู้ดำเนินเชิงพิธีกรรมและศาสนาที่เชื่อถือกันในชุมชน

ข) สมาชิกชุมชน ประกอบด้วยชาวบ้านที่เป็นประชากรที่มีถิ่นอาศัยอยู่ในชุมชนทั้งสองฟากฝั่ง ซึ่งแบ่งออกเป็น 2 กลุ่มหลัก คือ ชาวอ่างปลาบึกที่เป็นพลเมืองลาว ชาวอ่างปลาบึกที่เป็นพลเมืองไทย สมาชิกในชุมชนทั้งสองฝั่งน้ำส่วนใหญ่ประกอบอาชีพเกษตรกรและจับปลาหาเลี้ยงชีพเป็นหลัก มิได้หาปลาในเชิงพาณิชย์เพื่อขายแต่อย่างใด ทั้งนี้เนื่องจากปริมาณปลาในแม่น้ำโขงมิได้มีสภาพเหมือนในอดีตที่มีจำนวนปลาชุกชุม ดังนั้นชาวบ้านส่วนใหญ่ที่จับปลาจึงจับเพื่อดำรงชีพเป็นสำคัญ

อนึ่งหน่วยในการวิเคราะห์ในงานนี้อยู่ที่ชาวอ่างปลาบึกในพื้นที่เป็นหลัก ซึ่งคนเหล่านี้มีฐานะเป็นชุมชน/บุคคล ที่เผชิญกับภาวะการเปลี่ยนแปลงทางสังคมในชุมชนชายแดนแม่น้ำโขง ซึ่งได้รับผลกระทบโดยตรงจากวาทกรรมการพัฒนาในระบบทุน และเศรษฐกิจทั้งของรัฐและในระดับภูมิภาคที่เกิดขึ้นในยุคสมัยใหม่ ทั้งนี้ชาวอ่างปลาบึกถือเป็นตัวแทนของกลุ่มคนที่ตกอยู่ในภาวะความเป็นชายขอบที่อยู่ภายใต้ความสัมพันธ์อันเหลื่อมล้ำไม่สมดุล ทั้งในมิติทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม โดยพิจารณาจากปฏิบัติการในชีวิตประจำวันของผู้คนเหล่านี้ ไม่ว่าจะเป็น

การเดินทางข้ามเส้นเขตแดน ปฏิบัติการทางศาสนา พิธีกรรม การประกอบสัมมาอาชีพ ตลอดจนเรื่องเล่าในชีวิตประจำวันที่ถูกถ่ายทอดและอยู่ในความทรงจำเพื่อสร้างพื้นที่ทางสังคมให้กับตนเองของชาวอ่างปลาบึก กลุ่มชนที่ตกอยู่ในภาวะการณกลายเป็นคนชายขอบซ้ำซ้อน

1.5.3 การเก็บข้อมูล

ในการศึกษาครั้งนี้จะเห็นข้อมูลเพื่อวิเคราะห์ถึงการสร้างความหมายเกี่ยวกับอาณาบริเวณชายแดนแม่น้ำโขงในการรับรู้ของชาวอ่างปลาบึกในฐานะผู้ใช้ชีวิตและมีถิ่นอาศัยอยู่ในพื้นที่ดังกล่าวโดยพิจารณาจากกลุ่มข้อมูล 2 กลุ่มประเภทหลัก คือ

ก) ข้อมูลเอกสาร ได้แก่ ข้อมูลเบื้องต้นที่เกี่ยวข้องกับชาวลาวอพยพ ทั้งในเอกสารฝ่ายไทยและฝ่ายลาว ซึ่งอาจปรากฏอยู่ในประกาศ งานวิจัย ตำรา หนังสือ สารคดี และหนังสือพิมพ์ เป็นต้น

ข) ข้อมูลสนาม เป็นข้อมูลในเชิงลึกที่จำแนกเก็บข้อมูลเพื่อศึกษาการให้ความหมายว่าด้วยอาณาบริเวณชายแดนแม่น้ำโขงของชาวชุมชนอ่างปลาบึกด้วยการเก็บข้อมูลเกี่ยวกับสาระสำคัญและเรื่องเล่าที่อยู่ในความรู้สึกนึกคิดของผู้คนในชุมชนแห่งนี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเกี่ยวกับพื้นที่อ่างปลาบึกซึ่งเสมือนเป็น “อู่ข้าวอู่น้ำ” สำคัญนับเนื่องมาตั้งแต่อดีตของชาวชุมชนแห่งนี้ ทั้งนี้ข้อมูลในการเก็บภาคสนามนั้นผู้วิจัยได้ใช้วิธีการหลากหลายวิธี ทั้งสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูล (Key Informants) โดยใช้การสัมภาษณ์แบบไม่เป็นทางการ การสัมภาษณ์แบบเจาะลึกในกลุ่มของผู้อาวุโส ผู้นำชุมชน และชาวบ้านบางคนในชุมชน ตลอดจนเข้าไปสังเกตการณ์ในพื้นที่ศึกษาทั้งในแบบไม่มีส่วนรวมและแบบมีส่วนรวมในกิจกรรมของชาวบ้านในชีวิตประจำวัน

1.5.4 การวิเคราะห์

การวิเคราะห์ข้อมูลทั้งที่เป็นข้อมูลเอกสาร และข้อมูลจากพื้นที่ภาคสนามจะดำเนินไปพร้อม ๆ กับการเชื่อมโยงและต่อเนื่องกับประเด็นคำถามการวิจัยในแต่ละขั้นตอน รวมทั้งดำเนินไปตามกรอบแนวคิดทฤษฎีที่นำมาใช้เป็นหลักในการวิเคราะห์ นั่นก็คือ แนวคิดเรื่องการสร้างพื้นที่ทางสังคม และการต่อรองในเชิงความหมายว่าด้วยอาณาบริเวณชายแดนแม่น้ำโขงของชาวอ่างปลาบึกนี้ ซึ่งสะท้อนให้เห็นมิติของการต่อรองในสภาวะการที่ชาวบ้านได้เผชิญกับกลุ่มอำนาจที่เหลื่อมล้ำในมิติต่าง ๆ ทั้งนี้การเขียนรายงานการวิจัยจะเป็นแบบพรรณนาวิเคราะห์ เพื่อให้เห็นความหลากหลายและซับซ้อนของข้อมูล

1.6 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับจากการวิจัย

ผู้วิจัยคาดว่าการศึกษาวิเคราะห์เรื่องอาณาบริเวณชายแดนแม่น้ำโขงกับการสร้างความหมายในบริบทของสังคมไทยสมัยใหม่นี้ จะก่อให้เกิดความเข้าใจและนำไปสู่ข้อเสนอในประเด็นต่าง ๆ ดังนี้

1. เข้าใจความหมายอาณาบริเวณชายแดนแม่น้ำโขงในทัศนะของชาวอ่างปลาบึกที่สร้างขึ้นในบริบทของวิถีชีวิตประจำวันภายใต้ความสัมพันธ์เชิงอำนาจในมิติต่างๆ
2. เข้าใจถึงการสร้างความหมายเกี่ยวกับอาณาบริเวณชายแดนแม่น้ำโขงของชาวชุมชนอ่างปลาบึกเมื่อเผชิญกับภาวะความทันสมัยนั้น ชาวอ่างปลาบึกได้เลือกใช้อยู่ทวิวิธีอย่างไรในการต่อรองหรือช่วงชิงเพื่อสร้างพื้นที่และนิยามความหมายเกี่ยวกับอาณาบริเวณชายแดนแม่น้ำโขงอันเป็นชุมชนที่อยู่ของตนภายใต้บริบทความสัมพันธ์กับกลุ่มอำนาจต่างๆ
3. เข้าใจถึงการผลิตซ้ำ การต่อยอด และการสร้างใหม่ของความหมายเกี่ยวกับอาณาบริเวณชายแดนแม่น้ำโขงในมุมมองของชีวิตประจำวันของชาวชุมชนอ่างปลาบึก
4. เป็นข้อเสนอในเชิงนโยบายด้านการสร้างพื้นที่ทางสังคมในชุมชนพรมแดนไทยกับลาวต่อหน่วยงานภาครัฐและหน่วยงานหรือองค์กรที่เกี่ยวข้อง

1.7 เนื้อหาของงานวิจัยโดยสังเขป

งานวิจัยฉบับนี้ ประกอบด้วยเนื้อหา 6 บท ดังนี้

บทที่ 1 เนื้อหาในบทนี้นำเสนอถึงที่มาและความสำคัญของปัญหา วัตถุประสงค์ของการวิจัย ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ขอบเขตและวิธีการวิจัย ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับจากงานวิจัย และเนื้อหาของงานวิจัยโดยสังเขป

บทที่ 2 เนื้อหาในบทนี้ต้องการที่จะทำความเข้าใจกับดักเชิงโครงสร้างว่าด้วยการสร้างความหมายพรมแดนแม่น้ำโขงในวาทกรรมของประชาชาติ เนื้อหาของบทนี้จึงนำเสนอในประเด็นว่าด้วยอุดมการณ์ชาตินิยมบนเส้นพรมแดนแม่น้ำโขง อุดมการณ์ทางการเมืองระบอบสังคมนิยมในลาว ระบบเสรีนิยมกับการนำเสนอภาพเชิงทวิลักษณ์ของพรมแดนแม่น้ำโขงในวาทกรรมแห่งรัฐพรมแดนแม่น้ำโขงกับดักเชิงโครงสร้างผ่านวาทกรรมรัฐ และวิกฤตการณ์บนเส้นทางเลือกของพรมแดนแม่น้ำโขงในตลาดเศรษฐกิจและการพัฒนา

บทที่ 3 เนื้อหาในบทนี้จะนำเสนอให้เห็นถึงปรากฏการณ์ข้ามพรมแดนแม่น้ำโขงในบริบทของชุมชนศึกษา นั่นก็คือ ชุมชนอ่างปลาบึกชุมชนชายแดนไทยลาว โดยนำเสนอให้เห็นมุมมองเรื่องฝั่งซ้าย-ฝั่งขวาในทัศนะของชาวชุมชนอ่างปลาบึก รวมถึงความคิดเรื่องเมื่อสองฝั่งน้ำมาบรรจบกันในมุมมองของชาวชุมชนอ่างปลาบึก พหุลักษณะและร่องรอยชีวิตของพรมแดนแม่น้ำโขงผ่านเรื่องเล่าของชาวชุมชนอ่างปลาบึก และข้อสังเกตบางประการในงานภาคสนามของผู้วิจัย

บทที่ 4 เนื้อหาในบทนี้จะนำเสนอภาพความสัมพันธ์ข้ามพรมแดนรัฐชาติของชาวชุมชนอ่างปลาบึกในบริบทของสังคมสมัยใหม่ โดยนำเสนอภาพของการข้ามพรมแดนภายใต้ความสัมพันธ์กับรัฐไทยและรัฐลาว การข้ามพรมแดนภายใต้ความสัมพันธ์ภายในกลุ่มชาติพันธุ์ การข้ามพรมแดนภายใต้ความสัมพันธ์ภายนอกกลุ่มชาติพันธุ์ การข้ามพรมแดนภายใต้การพัฒนาระบบเศรษฐกิจและทุน รวมทั้งนำเสนอให้เห็นกระบวนการข้ามพรมแดนในมุมมองชีวิตประจำวันของชาวชุมชนอ่างปลาบึก

บทที่ 5 เนื้อหาในบทนี้จะนำเสนอให้เห็นถึงกระบวนการสร้างความหมายว่าด้วยอาณาบริเวณชายแดนแม่น้ำโขงของชาวชุมชนอ่างปลาบึกว่า ภายใต้การเผชิญกับภาวะของเป็นชุมชนชายแดนจากความสัมพันธ์กับกลุ่มอำนาจต่าง ๆ ชาวชุมชนอ่างปลาบึกเลือกใช้วิธีในการต่อรองและช่วงชิงเพื่อสร้างความหมายให้กับอาณาบริเวณชายแดนแม่น้ำโขงนี้ได้อย่างไร และการสร้างความหมายของพื้นที่อาณาบริเวณชายแดนแม่น้ำโขงนี้ได้นำไปสู่การผลิตซ้ำ การตอกย้ำ และการสร้างใหม่ของอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมของชาวชุมชนอ่างปลาบึกอย่างไร

บทที่ 6 เนื้อหาในบทสรุปผลการวิจัยนี้แบ่งออกเป็น 3 ส่วน คือ ส่วนแรกเป็นข้อค้นพบจากการศึกษาวิจัย ในประเด็นเรื่องชาติพันธุ์สัมพันธ์กับการสร้างความหมายพื้นที่อาณาบริเวณชายแดนแม่น้ำโขงของชาวชุมชนอ่างปลาบึก ส่วนที่สอง นำเสนอข้ออภิปรายและถกเถียงในเชิงทฤษฎี ในประเด็นแนวคิดเรื่องชาติพันธุ์สัมพันธ์ การสร้างพื้นที่ทางสังคม และการเมืองเรื่องภาษา และส่วนที่สาม นำเสนอข้อเสนอแนะในเชิงนโยบายต่อสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ฝ่าย 1 นโยบายชาติและความสัมพันธ์ข้ามชาติ